

La història més antiga d'Israel. Un text inèdit del canonge Pau Termes Ros

Jordi VIDAL PALOMINO

Universitat Autònoma de Barcelona. ORCID: 0000-0001-5405-0140

Rebut: 04.07.2025 — Acceptat: 19.07.2025

Resum. L'article analitza un text inèdit del canonge Pau Termes Ros titulat «Libros históricos del Antiguo Testamento», que recull els apunts d'un curs impartit a la Fundació Balmesiana el 1960-1961. El document mostra el conservadorisme exegetí de Termes, que s'esforçava a defensar la fiabilitat històrica dels relats bíblics enfront dels corrents crítics contemporanis. Tot i conèixer aquelles teories crítiques, Termes les exposà sovint de forma esbiaixada, per tal de rebatre-les i seguir defensant la validesa de la narrativa bíblica tradicional. En definitiva, l'obra que aquí presentem i analitzem ofereix un testimoni valuós sobre el debat entre tradició i renovació en els estudis bíblics catòlics a mitjan segle xx.

Paraules clau: patriarques, Gènesi, exegesi historicocrítica, Antic Testament

The earliest history of Israel. An unpublished text by Pau Termes Ros

Abstract. This article analyses an unpublished text by Canon Pau Termes Ros entitled *Libros históricos del Antiguo Testamento*, which contains his notes for a course he taught at the Balmesiana Foundation between 1960 and 1961. The document reveals the exegetical conservatism of Termes, who strove to defend the historical reliability

Correspondència: Jordi Vidal Palomino. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. ES-08193 Bellaterra. UE. Tel.: 00 34 935 868 342. A/e: Jordi.Vidal.Palomino@uab.cat.

of biblical narratives against contemporary approaches. Although he was familiar with those critical theories, Termes often presented them in a biased manner in order to refute them and uphold the validity of the traditional biblical narrative. Ultimately, the work presented and analysed here offers valuable insight into the debate between tradition and renewal in Catholic biblical studies in the mid-20th century.

Keywords: patriarchs, Genesis, historical-critical exegesis, Old Testament

1. Introducció

En aquest article presentem i analitzem un document inèdit de Pau Termes Ros que porta per títol «Libros históricos del Antiguo Testamento: lectura y comentario de fragmentos selectos». Es tracta d'un petit volum de cent vuit pàgines mecanografiades, datat a Barcelona el 1960-1961, que conté els esquemes que l'autor va fer servir en un curs sobre la matèria dictat a la Fundació Balmesiana. L'exemplar que hem pogut consultar és una còpia ciclostilada que es conserva al Fons Borja de la Biblioteca ESADE Sant Cugat.¹ Com veurem en els apartats següents, el document té un valor historiogràfic evident. Tot i que Termes fou l'autor de nombrosos treballs acadèmics, «Libros históricos del Antiguo Testamento» és l'única síntesi que va escriure sobre la història antiga d'Israel. Certament, no es tracta d'una monografia canònica sobre la qüestió. Ell mateix afirmava que només era un «esquema», una mena de guió escrit amb frases molt curtes, telegràfiques, el significat de les quals no sempre és fàcil de capir per manca de context. En qualsevol cas, hi insistim, és l'únic treball que ens permet conèixer de forma global el pensament de l'autor al voltant de la història antiga d'Israel, i aquest és el seu valor principal.

2. Pau Termes Ros: apunts biogràfics

Pau Termes Ros (Esparreguera, 1913 - Barcelona, 1968) va iniciar la seva formació eclesiàstica al Seminari de Barcelona (1931-1936), on va obtenir diversos premis en la seva etapa com a estudiant.² Durant la Guerra Civil, abandonà la Ciutat Comtal per traslladar-se al territori dominat pel bàndol fran-

1. Fons Borja; C 29-II-44. Biblioteca ESADE Sant Cugat.

2. *La Veu de Catalunya* (02/10/1931), p. 2, i (05/10/1932), p. 2.

quista. Un cop acabat el conflicte, s'establí a Roma, on es va llicenciar en Sagrada Escripura al Pontifici Institut Bíblic el 1944 i on va obtenir el títol de doctor en teologia a la Pontifícia Universitat Gregoriana el 1945 amb una tesi intitulada «La santidad del Mesías y en el hombre, según Isaías».

Des de 1946 fou catedràtic del Seminari Conciliar de Barcelona, on es va encarregar de la docència d'assignatures com «Introducció a la Sagrada Escripura» i «Hebreu bíblic». A banda, també fou canonge de la catedral de Barcelona (1956), degà de teologia (1964) i professor de religió de l'Escola d'Infermeres de la Creu Roja (1953) i de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona (1954), entre d'altres ocupacions.³

Termes fou un dels escripturistes més destacats de Barcelona durant les dècades de 1950 i 1960. El seu prestigi dins de l'àmbit dels estudis bíblics va fer que, per exemple, fos nomenat ponent de la secció de Sagrada Escripura del 35è Congrés Eucarístic Internacional, celebrat a Barcelona el 1952, en què també van participar biblistes de renom com Bonaventura Ubach, Josep Maria Bover, Isidre Gomà, Eduard Bosch, Ramir Augé, Guiu Camps, Romuald Díaz, Alejandro Díez Macho, etc.⁴ Alhora, fou nomenat director eclesiàstic de l'Oficina d'Informació i Relacions Exteriors de l'esmentat congrés.⁵ També actuà com a censor eclesiàstic,⁶ encarregant-se, entre altres coses, d'elaborar un informe breu sobre un dels volums de la Bíblia de Montserrat elaborat pel P. Ubach. Termes en va autoritzar la publicació amb aquestes paraules:

Excelentísimo Señor:

Examinada con detención la obra del Rvdmo. Dom Buenaventura Ubach: «Llibres I i II dels Reis», vol. VI de «La Bíblia de Montserrat», estimo que reúne las condiciones exigidas por los Sagrados Cánones y que puede concederse sin más el «Nihil obstat» eclesiástico para su impresión y divulgación. Juicio que someto respetuosamente al más alto parecer de V.E.

Barcelona, 24 de octubre de 1952.

Pablo Termes Ros, Pbro.⁷

3. Expedient de Pau Termes Ros, Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB PD 1968 46 10 Termes Ros).

4. *La Prensa* (04/02/1952), p. 2; *Gasetta Municipal de Barcelona* (27/05/1952), p. 1881; *La Voz de Castilla* (29/05/1952), p. 6; *Libertad* (29/05/1952), p. 5.

5. *La Prensa* (13/05/1952), p. 2.

6. SOPENA, 2015, p. 91.

7. Informe de Pau Termes Ros sobre el volum VI de la Bíblia de Montserrat, Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB Censura 1952 243).

Segons el recull bibliogràfic compilat per Sebastià Bartina,⁸ Termes, tot i la seva mort prematura a cinquanta-quatre anys, va escriure al voltant de cent vint treballs (articles, capítols de llibre, llibres i ressenyes), que aparegueren principalment en revistes com *Analecta Sacra Tarraconensia*, *Apostolado Sacerdotal*, *Cristiandad*, *Cultura Bíblica*, *Estudios Bíblicos*, *Revista Española de Teología*, etc. Pel que fa a l'Antic Testament, el tema que aquí ens ocupa, Termes va publicar treballs sobre temes molt diversos: la interpretació del Salm 118,⁹ el significat de la llegenda bíblica de la torre de Babel,¹⁰ l'acció de l'Esperit Sant a l'Antic Testament,¹¹ el llibre del Gènesi,¹² qüestions doctrinals relatives al Cohèlet i al Salteri,¹³ la pau i l'Eucaristia a la Bíblia hebrea,¹⁴ el sacrifici d'Isaac,¹⁵ els textos de Qumran,¹⁶ diverses qüestions relacionades amb el llibre d'Isaïes,¹⁷ reflexions sobre l'exegesi catòlica de l'Antic Testament,¹⁸ etc. També publicà nombrosos treballs relacionats amb l'estudi del Nou Testament, l'arqueologia cristiana, qüestions litúrgiques o teològiques i, fins i tot, sobre temes de l'actualitat de l'època.

Més enllà de la seva producció bibliogràfica, Termes també va dur a terme una intensa tasca divulgativa dels estudis bíblics. En aquest sentit, destaquen sobretot els cursos d'iniciació bíblica que va impartir a la Fundació Balmesiana des del 1954. Es tractava de cursos monogràfics sobre l'Antic i el Nou Testament, organitzats en cicles quadriennals. De fet, tal com apuntàvem en la introducció, aquest article es basa precisament en l'anàlisi dels apunts de Termes corresponents als cursos de la Balmesiana sobre l'Antic Testament. L'autor acompanyava les sessions amb la projecció d'una bona selecció de diapositives de temàtica bíblica i orientalista que havia confeccionat ell mateix amb l'ajut d'un germà seu. Termes, a més, es preocupà que aquells cursos tinguessin la màxima difusió possible, per la qual cosa va decidir enregistrar

8. BARTINA, 1969.

9. TERMES i GOMÀ, 1946.

10. TERMES, 1949*a*.

11. TERMES, 1949*b*.

12. TERMES, 1950*a*.

13. TERMES, 1951.

14. TERMES, 1952.

15. TERMES, 1955.

16. TERMES, 1957*a*.

17. TERMES, 1948 i 1950*b*.

18. TERMES, 1960.

les sessions en cintes magnetofòniques que feia circular per diversos convents de clausura de Barcelona i la seva rodalia. Segons ell, aquella acció era necessària per contribuir a millorar la deficient formació bíblica de les monges de clausura.¹⁹

Més enllà dels cursos de la Balmesiana, també dictà nombroses lliçons i conferències de temàtica bíblica en altres institucions catalanes. A continuació oferim una llista de totes aquelles que hem pogut identificar a través de la premsa de l'època.

<i>Activitat</i>	<i>Lloc</i>	<i>Data</i>	<i>Font</i>
Conferència: «Campaña Pro Seminario: Concurso bíblico infantil»	Ràdio Barcelona	09/03/1951	<i>La Prensa</i> (10/03/1951), p. 2
Conferència: «Israel: año 33 de la Era Cristiana»	Casa de la Caritat	02/04/1955	<i>El Noticiero Universal</i> (02/04/1955), p. 9; <i>Hoja Oficial de la Provincia de Barcelona</i> (04/04/1955), p. 4
Conferència: «El món de Sant Pau, apòstol i missioner del Crist»	Sala de Lectura de La Caixa de Molins de Rei	23/04/1963	<i>Llobregat</i> (27/04/1963), p. 8; (28/09/1963), p. 8
Assessor i consultor religiós de la Passió d'Esparreguera	Esparreguera	1965	<i>El Diario Palentino</i> (15/04/1965), p. 3
Lliçó: «La historia de la Constitución <i>Dei verbum</i> y normas prácticas»	Catedral de Barcelona (?)	27/01/1966	<i>El Noticiero Universal</i> (19/01/1966), p. 21
Conferència: «La Palabra de Dios: su transmisión y su aceptación en el pueblo de Dios»	Catedral de Barcelona	16/03/1966	<i>Full Dominical de l'Arquebisbat de Barcelona</i> (13/03/1966), p. 2
Conferència: «La Palabra de Dios consignada en las Escrituras»	Catedral de Barcelona	18/03/1966	<i>Full Dominical de l'Arquebisbat de Barcelona</i> (13/03/1966), p. 2, i <i>La Vanguardia Española</i> (18/03/1966), p. 34
Conferència: «La Palabra de Dios en nuestra vida»	Catedral de Barcelona	20/03/1966	<i>Full Dominical de l'Arquebisbat de Barcelona</i> (20/03/1966), p. 2

19. TERMES, 1957b.

<i>Activitat</i>	<i>Lloc</i>	<i>Data</i>	<i>Font</i>
Lliçó: «La historicidad de los Evangelios: sus dificultades»	Centre Diocesà de Cultura Superior Religiosa per a Seglars	15/11/1966	<i>La Vanguardia Española</i> (16/11/1966), p. 39
Lliçó: «Las tres etapas en la formación de los Evangelios»	Centre Diocesà de Cultura Superior Religiosa per a Seglars	16/11/1966	<i>La Vanguardia Española</i> (16/11/1966), p. 39
Lliçó: «Las fechas concretas del origen y composición de los cuatro Evangelios»	Centre Diocesà de Cultura Superior Religiosa per a Seglars	17/11/1966	<i>La Vanguardia Española</i> (16/11/1966), p. 39
Conferència: «La promesa cumplida: l'Evangelio»	Castellterçol	?	<i>Germinabit</i> , 62 (1959), p. 19

Finalment, notarem que l'interès de Termes per l'estudi de la Bíblia no fou únicament llibresc, sinó que va voler conèixer de primera mà els països bíblics. De fet, va fer fins a quatre viatges al Pròxim Orient. El primer, que va tenir lloc el 1953, és el que coneixem millor, ja que Termes el va explicar en un article publicat a *Apostolado Sacerdotal*²⁰ i en una extensa crònica escrita en italià que encara roman inèdita.²¹ El viatge, organitzat pel Pontifici Institut Bíblic de Roma i integrat per vint-i-nou capellans i seminaristes, va durar quaranta-dos dies i va portar l'expedició a visitar Egipte, el Líban, Síria, Jordània i Israel. Termes destacà com a principals fites del periple el fet d'haver pogut recórrer el presumpte camí de l'Èxode, així com les visites a les basíliques del Sant Sepulcre, Getsemaní, la Dormició (Jerusalem), l'Anunciació (Natzaret) i la Nativitat (Betlem). Els altres tres viatges de Termes al Pròxim Orient van tenir lloc el 1957 (Grècia, Turquia, Líban, Síria, Jordània, Israel), el 1959 (Turquia) i el 1960 (Líban, Síria, Jordània, Israel).²²

La tasca acadèmica de Termes, però, també es va veure esquitxada per una polèmica de la qual només tenim notícia gràcies a un text breu publicat a *España Republicana*, l'òrgan de premsa del Centre Republicà Espanyol de Buenos Aires.²³

20. TERMES, 1954.

21. Properament publicarem l'esmentada crònica, a partir de la còpia del mecanoscrit conservada a la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat.

22. BARTINA, 1969, p. 358.

23. *España Republicana* (15/10/1966), p. 6.

Segons l'esmentada notícia, el setembre de 1966, dinou dels vint-i-un seminaristes d'aquella promoció es negaren a presentar-se als exàmens com a protesta contra les classes de Termes. Els motius de la queixa foren, d'una banda, l'anticatalanisme que el catedràtic manifestava a les aules i, de l'altra, les seves postures exegetiques conservadores i contràries a les noves directrius que es desprenien del Concili Vaticà II. Com dèiem, aquell episodi polèmic no fou recollit per la premsa espanyola, controlada per la censura franquista, cosa que ens impedeix aprofundir-hi. En qualsevol cas, com veurem en l'apartat següent, i més enllà de la qüestió de l'anticatalanisme, de la qual no tenim cap dada addicional, podrem comprovar com, efectivament, Termes es caracteritzà per un conservadorisme exegetic cada cop més allunyat dels corrents renovadors historicocrítics.

3. Termes i l'exegesi historicocrítica

Una bona manera de conèixer el pensament de Termes al voltant dels corrents exegetics de mitjans del segle xx és fer-ho a partir d'un breu article publicat també a *Apostolado Sacerdotal* on exposava les seves idees al voltant d'aquesta qüestió.²⁴ En aquest text mostrava la seva adhesió a l'encíclica *Divino afflante Spiritu* (1943) de Pius XII, un document on es valoraven positivament les aportacions fetes per l'exegesi historicocrítica i la seva promoció de l'ús de les ciències auxiliars en els estudis bíblics (arqueologia, crítica textual, crítica literària, crítica històrica).²⁵ Tanmateix, Termes ràpidament manifestava les seves reticències envers les postures més renovadores. Així, defensava que les discussions exegetiques havien de tenir una difusió limitada a les revistes científiques i els congressos especialitzats. Eren temes que, segons ell, no podien ser exposats «en cualquier libro o revista» i, encara menys, «predicados ante cualquier auditorio». També hi advertia del perill que suposava anar massa enllà en la crítica bíblica: «no sería prudente correr demasiado», per la qual cosa considerava preferible «asentarse por un tiempo en posiciones sólidas bien adquiridas, porque se desconoce el camino que hay por delante, sembrado tal vez de peligros o acechanzas del enemigo».²⁶ Considerava que la Pontificia Comissió Bíblica havia actuat de forma prudent durant la dècada de 1950,

24. TERMES, 1960.

25. CERVERA, 2016, p. 148 i s., i 2017, p. 86 i s.

26. TERMES, 1960, p. 9.

quan va frenar l'adopció, per part de l'exegesi catòlica, dels postulats més avançats del corrent historicocrític. D'aquesta forma, deia, s'evitava «el escándalo de muchos fieles, en cuestiones, por otro lado, todavía inseguras; a veces para prevenir el extravío de los mismos especialistas, no siempre suficientemente bien pertrechados; sobre todo, para alejar de los Seminarios discusiones demasiado técnicas en detrimento del sólido y directo conocimiento de los libros sagrados».²⁷

Fidel a aquests plantejaments, Termes aplaudia la decisió de la Congregació del Sant Ofici, que havia impedit l'ús als seminaris d'obres com la *Introduction générale – Ancien Testament*, editada per André Robert i André Feuillet el 1959. En aquest sentit, Termes feia seves fil per randa les paraules de la Sagrada Congregació de Seminaris i Universitats al voltant d'aquell llibre: «lo estimo completamente impropio, porque no parece corresponder de ninguna manera a los preceptos de una sana pedagogía y de un método apto [...]. Se advierte, por tanto, a todos a quienes corresponda, que no permitan usar esta obra ni como libro de texto ni como medio auxiliar de las clases».²⁸ En aquest sentit, denunciava que els autors de l'obra no havien posat prou èmfasi en la inspiració individual, personal i directa dels autors sagrats; en lloc d'això, semblava que optaven per una poc recomanable, deia ell, inspiració comunitària. També criticava que els llibres de l'Antic Testament s'haguessin disposat segons el cànon hebreu. Alhora, afirmava que la primera edició de la *Introduction générale* no reconeixia amb prou contundència l'autoria de Moisès pel que fa a la redacció del Pentateuc: «dejaba muy diluido el gran papel que corresponde a Moisés como autor». En definitiva, considerava que el llibre «puede constituir un *peligro para los jóvenes y poco formados*».²⁹ Només valorava positivament el fet que els seus autors fossin catòlics, cosa que permetia als professors (no als estudiants) consultar els darrers avenços historicocrítics sense haver de recórrer a bibliografia escrita per autors protestants: «esto sí que era realmente peligroso».³⁰

Aquesta mena de plantejaments per part de Termes al voltant del panorama exegètic de l'època ens permet entendre i contextualitzar millor la notícia publicada a *España Republicana*. De fet, la promulgació de la constitució apos-

27. TERMES, 1960, p. 9 i s.

28. TERMES, 1960, p. 10.

29. TERMES, 1960, p. 12; cursiva de l'autor.

30. TERMES 1960, p. 12.

tòlica *Dei Verbum* del Concili Vaticà II (1965) va afavorir definitivament la implantació de l'exegesi historicocrítica en la recerca bíblica catòlica.³¹ Probablement, les reticències que Termes va manifestar sobre la introducció als seminaris d'aquests plantejaments renovadors són les que expliquen la reacció dels seminaristes que, el setembre de 1966, es negaren a fer els seus exàmens.

4. El contingut de «Libros históricos del Antiguo Testamento»

El curs de Termes sobre els llibres històrics de l'Antic Testament es dividia en un total de vint-i-cinc temes, cadascun dels quals estava subdividit en diferents apartats (que Termes anomenava «artículos»). Atès que el text original no conté cap índex, n'hem elaborat un de propi que, alhora, ens facilitarà l'anàlisi de l'obra.

Índex de l'obra

Tema 1. La literatura bíblica del Antiguo Testamento	1
Art. 1. División del Antiguo Testamento	1
Art. 2. Doctrina de Pío XI sobre los libros del Antiguo Testamento	2
Art. 3. Lectura de los libros del Antiguo Testamento	4
Tema 2. La creación del mundo (Génesis 1)	5
Tema 3. Creación de Adán y Eva (Génesis 2,4-25)	13
Art. 1. Creación del varón (Génesis 2,4b-7)	13
Art. 2. La morada del hombre (Génesis 2,8-15)	14
Art. 3. El precepto de Dios (Génesis 2,16-17)	15
Art. 4. Formación de la primera mujer (Génesis 2,18-25)	15
Tema 4. El pecado original (Génesis 3)	17
Art. 1. La tentación (Génesis 3,1-5)	17
Art. 2. El pecado (Génesis 3, 6-7)	17
Art. 3. La investigación y juicio (Génesis 3,8-13)	19
Art. 4. El castigo del pecado (Génesis 3,14-19)	19
Art. 5. Expulsión del paraíso (Génesis 3,20-24)	24

31. BORRELL, 2014; CERVERA, 2016, p. 149 i s., i 2017, p. 88 i s.

Tema 5. Los patriarcas antediluvianos (Génesis 4-5)	25
Art. 1. Historia de los patriarcas antediluvianos (Génesis 4-5)	25
Art. 2. La edad de los patriarcas anteriores a Abraham	28
Tema 6. El diluvio y la torre de Babel	29
Art. 1. El diluvio universal (Génesis 6-9)	29
Art. 2. La torre de Babel (Génesis 11,1-9)	31
Tema 7. Génesis, cap. 1-11, ¿Historia o leyenda?	33
Art. 1. Decreto de la Pontificia Comisión Bíblica (30 de junio de 1909)	34
Art. 2. Carta de la Pontificia Comisión Bíblica al cardenal Suhard	35
Art. 3. De la encíclica « <i>Humani generis</i> »	36
Tema 8. Vocación sobrenatural del pueblo judío	37
Art. 1. Introducción: el marco histórico	37
Art. 2. Elección del pueblo de Dios	39
Art. 3. Promesas hechas a Abraham y a sus descendientes	40
Tema 9. El sacrificio de Isaac (Génesis 22)	41
Art. 1. Exposición del texto	41
Art. 2. Cuestiones a propósito del «sacrificio de Isaac»	43
Tema 10. La profecía de Jacob (Génesis 49,1-28)	45
Art. 1. Exposición de los vaticinios	45
Art. 2. La bendición de Judá	47
Tema 11. El Éxodo	49
Art. 1. Resumen histórico de los hechos	49
Art. 2. Examen de algunas cuestiones	51
Tema 12. Moisés, legislador y escritor	53
Art. 1. El hombre	53
Art. 2. El legislador	54
Art. 3. El escritor	56
Tema 13. Los milagros del libro de Josué	57
Art. 1. El libro de Josué	57
Art. 2. La personalidad de Josué	58
Art. 3. Milagros en el libro de Josué	59
Tema 14. Las «historias» del libro de los Jueces	61
Art. 1. El libro de los Jueces	61
Art. 2. La época de los Jueces	62
Art. 3. El autor del libro y su obra	63
Art. 4. Solución a algunas dificultades	64

Tema 15. Suegra y nuera: libro de Rut	65
Art. 1. Argumento y división	65
Art. 2. Fin del libro	67
Art. 3. La legislación matrimonial en Rut	68
Tema 16. La infancia de Samuel (1Samuel 1-3)	69
Art. 1. Presentación del libro de Samuel	69
Art. 2. Samuel	71
Tema 17. David, pastor, rey y profeta	73
Art. 1. Introducción	73
Art. 2. Exegesis	75
Tema 18. Los esplendores del reinado de Salomón	77
Parte 1. Fuentes sagradas para Salomón y sucesores	77
Art. 1. El libro de los Reyes	77
Art. 2. El libro de las Crónicas	78
Parte 2. Grandeza y miserias de Salomón	79
Art. 1. Las etapas de una vida	79
Art. 2. Lectura comentada de perícopes escogidos	80
Tema 19. El reino dividido	81
Art. 1. La división del reino	81
Art. 2. Mojones de la historia de esta época	82
Art. 3. Elías y Eliseo	83
Tema 20. Destrucción de Samaria	85
Art. 1. Ruina del reino de Israel	85
Art. 2. Un buen hijo de un mal padre: Ezequías	86
Tema 21. La reforma de Josías	89
Art. 1. Tiempos calamitosos	89
Art. 2. Josías y su acción de reforma religiosa	91
Tema 22. La cautividad de Babilonia	93
Art. 1. Ruina de Jerusalén	93
Art. 2. Los judíos durante el destierro	95
Tema 23. El retorno a la patria: Esdras y Nehemías	97
Art. 1. La historia y sus fuentes sagradas	97
Art. 2. Esdras, el varón fiel	99
Art. 3. Un gobernante ante las ruinas de la patria: Nehemías	100
Tema 24. Tobías, Judit, Ester	101
Art. 1. Bienaventurados los misericordiosos: Tobías	101
Art. 2. Una mujer fuerte: Judit	102
Art. 3. Instrumento de salvación: Ester	103

Tema 25. Por Dios y por la patria: los Macabeos	105
Art. 1. La helenización de Palestina	105
Art. 2. Los libros de los Macabeos	106
Art. 3. La marcha de los acontecimientos	107
Tabla cronológica	108

Tal com s'aprecia en aquest índex, Termes plantejà al llarg del curs un repàs dels primers llibres de l'Antic Testament segons l'ordre de la Septuaginta i no pas del cànon hebreu: Gènesi, Èxode, Levític, Nombres, Deuteronomi, Josuè, Jutges, Rut, Primer i Segon llibre de Samuel, Primer i Segon llibre dels Reis, Primer i Segon llibre de les Cròniques, Esdres, Nehemies, Tobies, Judit, Ester, Primer i Segon llibre dels Macabeus.

Al llarg del curs, va fer un recorregut històric per una cronologia molt extensa, que anava des de la creació del món fins a la instauració de la dinastia dels asmoneus (135 a. n. e.). Cal notar, però, que va fer una presentació absolutament desequilibrada de la història d'Israel. Així, va dedicar pràcticament el mateix espai a l'estudi del llibre del Gènesi (p. 5-48; temes 1-10) que a la resta de llibres i etapes històriques d'Israel. El motiu que explica aquest desequilibri tan evident és ben senzill. Durant el segle XIX i les primeres dècades del XX, la crítica racionalista havia qüestionat o negat la historicitat de relats com la creació, el diluvi o les sagues patriarcals. Així doncs, en la seva presentació, Termes va dedicar bona part dels seus esforços a rebatre les posicions crítiques i a mirar de demostrar la veracitat històrica essencial del llibre del Gènesi. En canvi, en el moment d'escriure aquells apunts encara no s'havien plantejat crítiques serioses a la historicitat d'altres períodes com el de la monarquia unida. Això explica que, en aquells casos, Termes es limités a parafrasejar o resumir el text bíblic, sense sentir la necessitat de defensar-ne la historicitat ni de rebatre plantejaments crítics.

De fet, com era de preveure, el conservadorisme exegetíc de Termes és una constant present al llarg de tot el seu esquema, fins al punt de seguir defensant, a mitjans del segle XX, la idea de Moisès com a «autor sustancial» de la Torà (p. 5 i 56). En aquest sentit, manifestà el seu rebuig a la teoria documental de Julius Wellhausen, que defensava l'existència de quatre fonts diferents per a la composició dels cinc primers llibres de l'Antic Testament. Aquella teoria, que aleshores era acceptada per bona part dels biblistes,³² fou durament

32. RÖMER, 2008, p. 70 i s.

criticada per Termes. Així s'aprecia, per exemple, a la p. 13, on negava que el capítol 1 i el capítol 2 del Gènesi oferissin dues versions sobre la creació de la humanitat: «[Gn 2] No es duplicado, antes presupone Gén 1». És molt probable, però, que durant el curs Termes no s'aturés excessivament en aquesta qüestió, car ja hem apuntat en l'apartat anterior que no era gens partidari de difondre aquest tipus de discussions teòriques més enllà del cercle restringit dels especialistes.

Moltes vegades el caràcter telegràfic dels apunts de Termes no permet entendre plenament el significat d'algunes de les seves frases. Serveixi com a exemple d'aquesta problemàtica la seva discussió al voltant del terme hebreu «Elohim» (p. 9). En les seves notes apuntava que es tractava d'un «plural de excel·lència» i conclouia el següent: «sin ningún residuo de politeísmo: cf. cartas de El Amarna, textos de Boghasköi». Només amb aquestes dades es fa molt difícil saber quina relació directa establia Termes entre Elohim i les cartes d'Amarna o la documentació hitita, sobretot si tenim en compte que en cap dels dos corpus apareix mai esmentat explícitament «Elohim».

Acabarem aquest apartat amb una referència a la bibliografia emprada per Termes. En aquest sentit, el fet que el text que estem analitzant siguin els apunts d'un curs de caràcter introductori explica que l'autor no cités pràcticament cap referència bibliogràfica. Així, a banda de fonts antigues com Flavi Josep o els pares de l'Església, les úniques referències que trobem en els seus apunts són a diverses encíclicues i altres documents papals relacionats amb els estudis bíblics: l'encíclica *Mit brennender Sorge* (1937) de Pius XI i la seva doctrina sobre la importància de l'Antic Testament dins del Cristianisme (p. 2 i s.); el discurs de Joan XXIII pronunciat el 21 de setembre de 1960 durant la XVI Setmana Bíblica d'Itàlia sobre la importància doctrinal de la Bíblia (p. 4); la carta apostòlica *Ineffabilis Deus* (1854) de Pius IX sobre la verge Maria i la seva relació amb Eva (p. 20); el decret de la Pontifícia Comissió Bíblica titulat «De charactere historico trium priorum capitum Geneseos» (1909) (p. 34 i s.); la carta de la mateixa Comissió dirigida al cardenal Suhard (1948) i també relacionada amb la qüestió de la historicitat dels primers capítols del llibre del Gènesi (p. 35 i s.); l'encíclica *Humani generis* (1950) de Pius XII (p. 36), etc. Com veurem en l'apartat següent, l'única excepció en aquest sentit la trobem en el capítol dedicat a analitzar la historicitat d'Abraham, Isaac i Jacob, on Termes es va referir específicament a la figura de Julius Wellhausen com a representant principal de la crítica racionalista que ell pretenia combatre i que, segons el seu parer, testimoniava un «racionalismo incrédulo» plantejat per autors «acatólicos» (p. 33).

5. La historicitat d'Abraham, Isaac i Jacob

Un dels pocs temes que Termes va desenvolupar amb una certa profunditat al llarg del curs fou el de la discussió al voltant de la historicitat dels patriarques Abraham, Isaac i Jacob (p. 37-38). A l'inici de l'apartat, Termes feia referència al que anomenava «escuela crítica», encapçalada per Wellhausen. En aquest sentit, assenyalava que, segons el biblista alemany, les històries d'aquells patriarques, lluny de representar una crònica fiable dels primers temps d'Israel, eren relats molt tardans (segles IX-VIII a. n. e.) i de caràcter estrictament llegendari. Tot i que no citava cap obra de Wellhausen, el fet és que aquells plantejaments foren exposats pel biblista alemany, entre d'altres, en la seva obra clàssica *Prolegomena zur Geschichte Israels*, on, després d'analitzar críticament Gènesi 11-50, va arribar a la conclusió que l'època patriarcal era un món llegendari que només reflectia des del punt de vista històric l'època tardana (la monarquia dividida d'Israel i Judà) durant la qual es van compondre aquelles llegendes.³³

Tot seguit, Termes exposà breument cinc hipòtesis que miraven de desenvolupar i contextualitzar el caràcter llegendari de les tradicions patriarcal: 1) es tractava de figures relacionades amb mites lunars del Pròxim Orient; 2) els patriarques eren antigues divinitats cananees «degradades» a la condició d'herois epònims d'Israel; 3) Abraham i els seus descendents haurien estat els fundadors llegendaris dels principals santuaris cananeus; 4) els patriarques eren la personificació de les diferents tribus israelites originals, i 5) les sagues patriarcal eren simples narracions folklòriques. Com succeeix sempre en aquests apunts, Termes es va limitar a enunciar cadascuna d'aquestes hipòtesis, sense citar-ne els responsables i sense desenvolupar mínimament els arguments o les fonts que les sustentaven. Així doncs, i per mirar d'aclarir l'exposició de Termes i la seva crítica posterior, a continuació contextualitzarem les cinc hipòtesis esmentades.

El principal representant de la teoria que relacionava els patriarques d'Israel amb la mitologia lunar fou l'orientalista francès René Dussaud.³⁴ La hipòtesi es basava en la creença que Tèrah, el pare d'Abraham, apareixia esmentat en els textos cuneïformes d'Ugarit com un déu lunar del panteó cananeu. En aquest context, era especialment important la relació de Tèrah i Abraham

33. WELLHAUSEN, 1883.

34. DUSSAUD, 1933, i 1937, p. 141 i s.

amb Ur, ja que aquella ciutat mesopotàmica era la seu principal del culte al déu Nanna o Sin, el déu de la lluna del panteó sumeroaccadi. Així, el viatge dels patriarques des d'Ur fins a Canaan seria una llegenda que reflectiria l'expansió territorial del culte al déu de la lluna que va tenir lloc a finals del tercer mil·lenni a. n. e., durant l'època de la tercera dinastia d'Ur. Per la seva banda, Termes rebutjava categòricament aquesta interpretació, ja que, segons ell, la paraula ugarítica *trh* no era pas un nom propi, com pretenia Dussaud, sinó que es tractava d'un verb ('casar-se'). Tot i que Termes no el cità en cap moment, aquella proposta va ser plantejada per Cyrus Gordon³⁵ i actualment és plenament acceptada per la crítica.³⁶

Les tres hipòtesis següents esmentades per Termes, d'una manera o d'una altra, estaven relacionades amb les propostes plantejades pel biblista alemany Albrecht Alt en un famós assaig publicat el 1929.³⁷ En aquell treball, Alt defensava l'existència d'una religió patriarcal anterior al culte a Jahvè i, per tant, no relacionada amb Moisès i el Sinaí. Per tal de reconstruir aquest estadi religiós primitiu de tipus nòmada, el biblista alemany establia tot un seguit de paral·lelismes amb la religió nabatea, en la qual va identificar l'existència de cultes a divinitats que es relacionaven amb persones concretes, normalment ancestres tribals. Els textos nabateus es referien a aquestes divinitats mitjançant la fórmula «El déu de NP», on NP corresponia al nom de la persona vinculada a la divinitat. Per descomptat, es tractava d'una fórmula idèntica a la del «Déu d'Abraham, el Déu d'Isaac i el Déu de Jacob» esmentada en diversos passatges bíblics.³⁸ A partir d'aquest esquema, Alt va mirar de reconstruir la història de la religió patriarcal, que va dividir en dues fases. En una primera etapa, abans de l'arribada a Canaan, la religió patriarcal hauria estat una religió tribal basada en el culte a divinitats personals que rebien el nom del fundador del seu culte («el déu d'Abraham», «el déu d'Isaac», «el déu de Jacob»). La segona fase tingué lloc a partir de l'assentament a Canaan. Fou aleshores que la religió patriarcal evolucionà i s'organitzà en funció de tot un seguit de santuaris rurals repartits pel territori i on les divinitats patriarcal varen reemplaçar els déus cananeus locals de cada santuari. Concretament, Alt feia referència a la implantació del déu d'Abraham al santuari d'Hebron, el déu d'Isaac al

35. GORDON, 1937a. Vegeu també ALBRIGHT, 1938.

36. Vegeu, per exemple, OLMO i SANMARTÍN, 2015, p. 865 i s.

37. ALT, 1929.

38. Per exemple, Èxode 3,15; Mateu 22,32; Fets 7,32.

santuari de Beerxeba i el déu de Jacob als santuaris de Siquem, Betel i Peniel. Amb el temps, i fruit de la freqüent interacció entre aquelles tribus, el culte a les divinitats patriarcals s'unificà i, de manera artificial, es va crear una genealogia per als seus fundadors, mitjançant la seqüència ben coneguda d'Abraham – Isaac – Jacob. Ja en una etapa posterior, concloïa Alt, Jahvè esdevingué el déu nacional d'Israel, s'identificà amb el déu dels patriarques i el substituï.

Termes en cap moment va esmentar Alt, però va plantejar crítiques molt contundents a les seves propostes. Tanmateix, el retret principal formulat per Termes demostra que en realitat o bé no va entendre correctament la hipòtesi d'Alt o bé la va presentar de manera deliberadament errònia per tal de menysvalor-la. Així, segons el biblista català, els patriarques no podien haver estat originàriament antigues divinitats cananees que la tradició posterior hauria convertit en ancestres tribals per dos motius molt concrets: 1) «los hombres divinizan sus héroes, no humanizan los dioses», i 2) els noms dels patriarques són antropònims ben coneguts en altres textos del Pròxim Orient Antic i no pas noms de divinitats (p. 37). El problema principal és que Alt en cap moment va afirmar que els patriarques originàriament haguessin estat déus, com pretenia Termes, sinó que, com dèiem abans, i d'acord amb pràctiques identificades també en la religió nabatea, el seu nom s'havia vinculat al culte a déus tribals. Així doncs, Termes exposà de forma esbiaixada la hipòtesi d'Alt, potser amb la voluntat d'intentar fer més evidents les seves presumptes febleses, i la va rebatre amb un estol d'arguments espuris.³⁹

Pel que fa a l'última hipòtesi, Termes resumí de forma telegràfica, i sense citar-ne l'autor, la teoria d'un altre biblista alemany, Hermann Gunkel, un dels principals representants de l'anomenada «història de les formes» i de la «crítica dels gèneres literaris».⁴⁰ En el seu estudi cabdal sobre el llibre del Gènesi,⁴¹ Gunkel comparava la literatura hebrea amb la germànica i defensava que els relats patriarcals originàriament havien estat poemes orals, que ell classificava com a sagues o llegendes de caràcter folklòric. Això volia dir, segons Gunkel, que els relats patriarcals en cap cas podien ser entesos com a relats històrics en el sentit modern del terme, sinó més aviat com una representació folklòrica, popular, d'un passat legendari. En aquesta ocasió, la crítica de Ter-

39. Per a una crítica recent i més raonada de la hipòtesi d'Alt, vegeu, entre d'altres, HEALEY, 2010.

40. CERVERA, 2017, p. 66.

41. GUNKEL, 1901.

mes era extraordinàriament lacònica i, de nou, poc acurada. El biblista català es limitava a rebutjar la proposta de Gunkel amb un argument onomàstic. Segons ell, la història dels patriarques no podia ser una invenció popular tardana (cosa que Gunkel no havia afirmat en cap moment), ja que l'estudi de l'onomàstica hebrea i, en general, del Pròxim Orient Antic demostrava que els noms propis dels patriarques eren molt antics, datats durant la primera meitat del segon mil·lenni a. n. e., un fet que, segons ell, garantia l'antiguitat d'aquelles històries (p. 37 i s.).

Aquest recorregut breu de Termes per les que ell considerava les cinc principals hipòtesis crítiques sobre la historicitat dels patriarques d'Israel servia com a pròleg de la seva conclusió, desenvolupada al llarg de la p. 38 dels seus apunts. Com era de preveure, Termes considerava inqüestionable la historicitat dels patriarques i apuntava que havia estat confirmada gràcies a descobriments historicoarqueològics recents. Els seus arguments principals eren dos. D'una banda, assenyalava que durant el primer terç del segon mil·lenni a. n. e., que és quan situava la figura històrica d'Abraham, les dades textuais i arqueològiques confirmaven l'existència de processos migratoris des de Mesopotàmia fins a Canaan, uns processos vinculats a poblacions amorrees, que dibuixaven el mateix recorregut que feu Abraham des d'Ur fins a Hebron. De l'altra, apuntava que la documentació cuneïforme confirmava que els costums socials i jurídics descrits al llibre del Gènesi en relació amb els patriarques eren els mateixos que els documentats al Pròxim Orient durant el primer terç del segon mil·lenni a. n. e. Així doncs, segons Termes, l'avenç en el coneixement de la història de Mesopotàmia i zones pròximes havia servit per confirmar la historicitat de les tradicions patriarcalcs.

Com és habitual, Termes no cità els responsables intel·lectuals dels arguments que presentava. Pel que fa al primer raonament, també conegut com la «hipòtesi amorrea», el seu responsable fou l'arqueòleg i biblista nord-americà William F. Albright,⁴² segons el qual els patriarques haurien viscut en el moment de transició entre el bronze antic i el bronze mitjà (ca. 2000 a. n. e.), una dada que quedaria confirmada pel context històric de l'època. En aquest sentit, Albright feia referència al fet que la fi del bronze antic es va caracteritzar per una crisi sistèmica provocada per les migracions amorrees, amb l'abandonament de nombroses ciutats i el retorn a la vida en comunitats rurals i al nomadisme. Aquell context, dominat per una economia essencialment ramadera

42. Vegeu, per exemple, ALBRIGHT, 1961 (amb bibliografia prèvia).

i un comerç caravaner de subsistència, encaixava perfectament amb el panorama descrit en les històries dels patriarques, els seus ramats i els seus desplaçaments pel territori. Tanmateix, estudis posteriors van desacreditar la proposta. Així, ara sabem que la crisi del model urbà cananeu de finals del tercer mil·lenni a. n. e. no fou causada pels amorreus, sinó que es tractà d'un procés lent i progressiu provocat per la degradació de les condicions socioeconòmiques internes. Alhora, l'arqueologia també ha demostrat que emplaçaments com Si-quem, Beerxeba o Hebron, presumptament freqüentats pels patriarques, no tenen nivells d'ocupació que es puguin relacionar amb la presumpta època patriarcal.⁴³

El segon argument presentat per Termes és un resum molt breu de les propostes fetes per Cyrus Gordon⁴⁴ i que, més tard, foren desenvolupades per Ephraim A. Speiser.⁴⁵ Ambdós apuntaven que els textos cuneïformes trobats a Nuzi i datats al segle xv a. n. e. descrivien tot un seguit de pràctiques socials i jurídiques semblants a les recollides al llibre del Gènesi: dones estèrils que compren esclaves i les donen als marits perquè puguin tenir fills (= Gènesi 16); esclaus que eren adoptats com a hereus (= Gènesi 15,2 i s.); les contrapartides establertes als acords matrimonials (= Gènesi 29), etc. Aquells parallelismes garantirien, per tant, l'antiguitat i la veracitat històrica de les tradicions patriarcales. Tanmateix, aquesta hipòtesi no només ha estat fortament qüestionada pel fet que moltes d'aquelles pràctiques també es donaren en èpoques posteriors,⁴⁶ sinó que entrava en una contradicció cronològica flagrant amb la proposta d'Albright. Així, els textos de Nuzi eren de l'època del bronze recent i, potser, recollien tradicions jurídiques que es podien remuntar fins al bronze mitjà, però en cap cas podien retrotraure's fins al bronze antic, que és quan Albright situava la història dels patriarques. Això va fer que els biblistes que defensaven la historicitat d'Abraham i els seus descendents es dividissin entre els que preferien una datació més antiga (bronze antic - bronze mitjà) i els que es decantaven per rebaixar-ne la cronologia (bronze mitjà).⁴⁷ Termes, però, va obviar tota aquesta problemàtica. En lloc d'això, optà per afirmar de forma

43. THOMPSON, 1974, p. 144 i s.; VAN SETERS, 1975, p. 104 i s.; FINKELSTEIN i SILBERMANN, 2001, p. 319 i s.

44. GORDON, 1935, 1937*b*, 1940, 1953, 1954 i 1963.

45. SPEISER, 1964.

46. Per a una crítica als plantejaments de Gordon i Speiser, vegeu THOMPSON, 1974, p. 196 i s.; VAN SETERS, 1975, p. 65 i s.; FINKELSTEIN i SILBERMANN, 2001, p. 322 i s.

47. Per exemple, DE VAUX, 1946-1949.

categòrica i simplista que la historicitat dels patriarques d'Israel havia estat confirmada per les dades historicoarqueològiques.

6. Consideracions finals

L'anàlisi de «Libros históricos del Antiguo Testamento» ens ha permès conèixer molt millor la figura de Termes i el seu pensament al voltant de la història antiga d'Israel. El volum, malgrat no ser pròpiament un text acadèmic i tenir un objectiu essencialment pedagògic, mostra un to apologètic evident. La tesi principal de Termes era que els llibres històrics de l'Antic Testament ofereixen una crònica essencialment fiable de la història d'Israel. L'autor, que a la dècada de 1960 encara defensava l'autoria mosaica de la Torà, assumia de forma acrítica la trama narrativa de la Bíblia i es limitava a parafrasejar o resumir els llibres que presentava. Certament, era bon coneixedor de l'existència del corrent historico-crític, que posava en dubte la historicitat de molts episodis bíblics (sobretot del llibre del Gènesi). Tanmateix, després d'exposar les línies essencials d'aquelles crítiques (no sempre de forma acurada), la seva conclusió de sempre era la mateixa: la fiabilitat històrica de l'Antic Testament estava garantida.

En definitiva, «Libros históricos del Antiguo Testamento» ens ofereix un exemple perfecte del conservadorisme exegetíc de Termes, un conservadorisme que a les seves classes al Seminari de Barcelona possiblement expressava encara de manera més contundent i intransigent. Com a mínim, això és el que es desprèn de les queixes que van manifestar els seus estudiants l'any 1966. Caldrà esperar l'arribada d'una nova generació de biblistes al Seminari per poder superar els paradigmes apologètics de Termes i assumir bona part dels plantejaments historicocrítics més avançats.⁴⁸

Bibliografia

- ALBRIGHT, William F. «Was the Patriarch Terah a Canaanite Moon-God?». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 71 (1938), p. 35-40.
- «Abraham the Hebrew: A New Archaeological Interpretation». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 163 (1961), p. 36-54.

48. Sobre aquesta qüestió, vegeu VIDAL, 2023.

- ALT, Albrecht. *Der Gott der Väter: Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Israelitischen Religion*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1929.
- BARTINA, Sebastià. «In memoriam: Pablo Termes Ros (1913-1968)». *Estudios Bíblicos*, 28 (1969), p. 358-365.
- BORRELL, Agustí. «Mètodes i lectures de la Bíblia a la llum del Concili Vaticà II». *Revista Catalana de Teologia*, 39, 1 (2014), p. 199-216.
- CERVERA, Jordi. «La cara i la creu de l'Església catòlica respecte l'exegesi historicocrítica». *Revista Catalana de Teologia*, 41, 1 (2016), p. 135-166.
- *Mestres catalans de l'exegesi historicocrítica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2017.
- DE VAUX, Roland. «Les Patriarches hébreux et les découvertes modernes». *Revue Biblique*, 53 (1946), p. 321-348; 55 (1948), p. 321-347; i 56 (1949), p. 5-36.
- DUSSAUD, René. «Les Phéniciens au Négeb et en Arabie d'après un texte de Ras Shamra». *Revue de l'Histoire des Religions*, 108 (1933), p. 5-49.
- *Les découvertes de Ras Shamra (Ugarit) et l'Ancien Testament*. Paris: Paul Geuthner, 1937.
- FINKELSTEIN, Israel; SILBERMAN, Neil Asher. *The Bible Unearthed. Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*. Nova York: Simon and Schuster, 2001.
- GORDON, Cyrus H. «Parallèles Nouziens aux lois et coutumes de l'Ancien Testament». *Revue Biblique*, 44 (1935), p. 34-41.
- «A Marriage of the Gods in Canaanite Mythology». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 65 (1937a), p. 29-33.
- «The Story of Jacob and Laban in the Light of the Nuzi Tablets». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 66 (1937b), p. 25-27.
- «Biblical Customs and the Nuzi Tablets». *The Biblical Archaeologist*, 3, 1 (1940), p. 1-12.
- «The Patriarchal Age». *Journal of Bible and Religion*, 21, 4 (1953), p. 238-243.
- «The Patriarchal Narratives». *Journal of Near Eastern Studies*, 13 (1954), p. 56-59.
- «Abraham of Ur». En: *Hebrew and Semitic Studies Presented to G. R. Driver*. Oxford: Clarendon Press, 1963, p. 77-84.
- GUNKEL, Hermann. *Genesis, übersetzt und erklärt*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1901.
- HEALEY, John F. «The Nabatean "God of the Fathers"». En: DELL, Katharine J.; DAVIES, Graham; VON KOH, Yee (ed.). *Genesis, Isaiah and Psalms: A*

- Festschrift to Honour Professor John Emerton for his Eightieth Birthday*. Leiden: Brill, 2010, p. 45-57.
- OLMO, Gregorio del; SANMARTÍN, Joaquín. *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*. 3a ed. revisada. Leiden: Brill, 2015.
- RÖMER, Thomas. «La formación del Pentateuco: historia de la investigación». En: RÖMER, Thomas; MACCHI, Jean-Daniel; NIHAN, Christophe (ed.). *Introducción al Antiguo Testamento*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 2008, p. 67-84.
- SOPENA, Mireia. «Los satélites de la curia diocesana. Censores eclesiásticos en la Barcelona de los sesenta». *Represura*, 1 (2015), p. 66-92.
- SPEISER, Ephraim A. *Genesis*. Nova York: Doubleday, 1964.
- TERMES, Pau. «La lección de Cristo paciente, según Isaías». *Cristiandad*, 5 (1948), p. 122-124.
- «La torre de Babel. Significado del relato bíblico». *Cultura Bíblica*, 6 (1949a), p. 83-86.
- «Acción del Espíritu Santo en el Antiguo Testamento». *Cristiandad*, 6 (1949b), p. 252-255.
- «Información sobre problemas y estudios del Génesis». *Apostolado Sacerdotal*, 7 (1950a), p. 13-15.
- «En defensa del prójimo. Un capítulo de teología bíblica isayana». *Apostolado Sacerdotal*, 7 (1950b), p. 244-247 i 337-341.
- «La doctrina del Eclesiastés. Salterio». *Apostolado Sacerdotal*, 8 (1951), p. 247-251.
- «La paz y la Eucaristía en el Antiguo Testamento». En: *Ponencias del XXXV Congreso Eucarístico Internacional*. Barcelona, 1952, p. 315-320.
- *XXV Carovana del Pontificio Istituto Biblico all'Oriente: Egipto, Sinai, Libano, Siria, Palestina*. Text inèdit, 1953.
- «Impresiones sacerdotales de un peregrino a los países bíblicos». *Apostolado Sacerdotal*, 11 (1954), p. 134-137, 165-172, 217-219 i 306-307.
- «El sacrificio de Isaac». *Cultura Bíblica*, 12 (1955), p. 20-30 i 75-85.
- «Los manuscritos de Qumrán». *Apostolado Sacerdotal*, 14 (1957a), p. 64-66.
- «Magnetofón en los conventos. Un cursillo de iniciación bíblica para monjas de clausura». *Apostolado Sacerdotal*, 14 (1957b), p. 74-75.
- «Tendencias actuales en el campo bíblico católico. A propósito de dos Introducciones al Antiguo Testamento». *Apostolado Sacerdotal*, 17 (1960), p. 8-13.
- TERMES, Pau; GOMÀ, Isidre. «Introducción al Salmo 118». *Apostolado Sacerdotal*, 3 (1946), p. 506-507.
- THOMPSON, Thomas L. *The Historicity of the Patriarchal Narratives*. Berlín: Walter de Gruyter, 1974.

VAN SETERS, John. *Abraham in History and Tradition*. New Haven: Yale University Press, 1975.

VIDAL, Jordi. «Los libros históricos del Antiguo Testamento», una obra inèdita d'Eduard Bosch Bellver». *Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, 18 (2023), p. 105-126.

WELLHAUSEN, Julius. *Prolegomena zur Geschichte Israels*. Berlín: Druck und Verlag von G. Reimer, 1883.

Apèndix documental

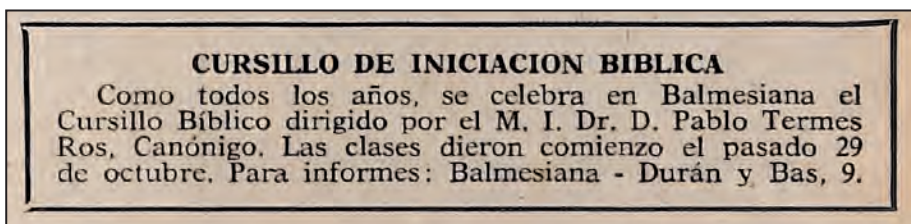

FIGURA 1. Anunci d'un dels cursos d'iniciació bíblica de Pau Termes Ros, publicat al *Full Diocesà del Bisbat de Barcelona* (18/11/1962), p. 3.

FIGURA 2.

Notícia sobre la vaga dels estudiants del Seminari per les classes de Termes, publicada a *España Republicana* (15/10/1966), p. 6.

FIGURA 3. Retrat de Pau Termes Ros (Esparreguera, 1913 - Barcelona, 1968), publicat a *El Ciervo*, 168 (1968), p. 19.

Reverendo doctor Pablo Termes Ros

DIRECTOR ECLESIASTICO DE LA OFICINA DE INFORMACION Y RELACIONES EXTERIORES DEL CONGRESO EUCARISTICO. PROFESOR DE SAGRADA ESCRITURA EN EL SEMINARIO Y CAPELLAN DEL ASILO DE SAN RAFAEL.

Para atender la propaganda del extranjero y su información en relación con el próximo Congreso Eucarístico fue creado este departamento, desglosando de la sección de propaganda en general y como oficina afecta ultramarina, a Secretaría General. Hablamos con el doctor Termes sobre los distintos aspectos que competen a su cargo.

—¿Quiere decirme, reverendo Padre, en qué proporción acudirán las distintas naciones al XXXV Congreso?

—De las que más acudirán en números absolutos serán Francia e Italia por su proximidad.

—¿En qué otra proporción acudirán las restantes?

—Siguen de Europa, controladas por nuestra oficina y pasando del mar, Inglaterra, Bélgica, Alemania y Austria.

—¿Y peregrinaciones?

—Las más numerosas, después de las europeas, serán las procedentes de América, distinguiéndose, sobre todo, Argentina y Estados Unidos. Contingentes muy numerosos vienen asimismo de Chile, Colombia y Perú.

—¿Qué barcos llegarán?

—Según los informes recibidos, se esperan de quince a veinte, en su mayoría habilitados también como hoteles flotantes.

—¿Se estima el número de palabras que llegarán a Barcelona con tan fastuoso acontecimiento religioso?

—Pensamos que, entre los españoles y extranjeros, doscientos cincuenta.

—¿Cuántas naciones participarán en total?

—Sesenta y una. Puede decirse que de todo el mundo, y, aunque haya que hacer notar que de los países situados detrás del "telón de acero" no podrán venir peregrinaciones directas, sino grupos de refugiados de otras naciones limítrofes, podemos destacar el caso de China, que envía un grupo de la China liberada, y el de otras que, valiéndose de todos los medios, envían sus representantes.

—¿Existe realmente problema de alojamiento?

—No, en absoluto. Los detalles no corresponden a esta sección.

—¿Puede usted decirme algo de lo que será, en punto a esplendor y magnificencia?

—Esperamos que Barcelona vivirá unas jornadas como jamás las vivió y pienso que a los extranjeros, más que el mismo esplendor externo, ha de impresionarles la piedad recta de los españoles.

—¿Tiene algo más que manifestar?

—Destaca usted las facilidades de todo género que hemos encontrado en Correos por lo que se refiere a esta oficina y el afecto y la consideración que ha merecido y merece en todos los aspectos y en todas las clases sociales el Congreso Eucarístico.

¡BUREZQUI

FIGURA 4.
Entrevista a Pau Termes Ros,
publicada a *La Prensa*
(13/05/1952), p. 2.